

MANTIK PROBLEMLERİ (MESÂİL-İ MANTIKİYYE)*

Latinize Eden ve Sadeleştiren: Kamil KÖMÜRCÜ**

Özet

Bu çalışmada Osmanlıca olarak yazılmış Mesâil-i Mantikiyye (Mantık Problemleri) isimli risale latinize edilmiş ve sadeleştirilmiştir. Kitabın yazarı belli değildir. Eser mantık problemleri üzerine yazılmıştır. Konular soru cevap şeklinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mantık, soru, cevap, mantık problemleri

The Problems Of Logic (Mesâil-i Mantikiyye)

Abstract

In this review, Mesâil-i Mantikiyye (Logic Problems) which is written by Ottoman language is transformed from Ottoman language to Latin letters and simplified. The book's author is not identified. This book has been written on logic problems. Subjects were studied in the form of questions and answers.

Key Words: Logic, question, answer, problems of logic

* *Mantık Problemleri*'nin esas aldığı nüshası, Asitâne yayınevini hazırlamış olduğu *İşagoci Risaleleri* isimli bileşik kitabın son bölümünü (risalesini) oluşturmaktadır. Bu bileşik kitap, hepsi mantık üzerine yazılmış olan dokuz bölümden meydana gelmektedir. Sekiz risalenin yazarı bellidir ancak *Mantık Problemleri*'nin yazarı hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir. Mantık öğretiminde soru-cevap tekniğinin yeri ve bu bağlamda *Mantık Problemleri* ve benzeri eserlerin mantık bilimi açısından değeri konusu tarafımızdan ayrı bir çalışmada ele alınmıştır. Bkz. Kömürcü, Kamil, "Mantık Eğitiminde Soru-Cevap Yöntemi", *Kutadgu Bilig*, S. 25, Mart 2014, s. 129-142.

** Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, kkomurcu@cumhuriyet.edu.tr

Soru: Duyu (his) nedir?

Cevap¹: Bir adamın bir şeyden hoşlanması veya sıkılması veyahut canı acıması hep hissedilen, yani duyulan şeylerdir. Bunun gibi bir şeyi gözüyle görmek ve kulağıyla işitmek ve burnuyla onun kokusunu almak ve damağıyla lezzetini tatmak ve elini sürüp de sıcak veya soğuk ve sert veya yumuşak ve düz veya cilalı veyahut eğri büğrü ve pürtüklü olduğunu fark etmek de bu türdendir. Özetle açık olan beş duyunun, yani görme gücü, işitme gücü, koklama gücü, tatma gücü, dokunma gücü olarak tabir edilen beş türlü kuvvetin aleti hükmünde olan yerlerde bir hareket meydana gelmesiyle kendimizde ortaya çıkan duruma “hissedilen şeyler” (mahsûsat) denir ki bunlar hareketin dışındadır.

S: Nefs nedir?

C: Nefs hissedici şeydir ve ona “ruh” da denir.

Soru: Üç boyut (ebâd-ı selâse) neye denir?

C: Üç boyut bir şeyin tûlü, yani uzunluğu ve arîzî yani genişliği ve umku, yani derinliğidir.

S: Cisim nedir?

C: Cisim üç boyutu olan şeydir.

S: Canlı (hayvan) nedir?

C: Canlı, cisim ile ruhtan oluşan şeydir.

S: Hissetme gücüne sahip (hassâs) ve ruh sahibi tabirleri ne demektir?

C: Hissetme gücüne sahip olan, duyucu ve ruh sahibi olan canlı manasına gelir; bunlar da canlı demektir.

Zira varlıkların hangisinde hissetme gücü var ise onda cisimden başka bir ruh bulunması gerekir. Ruh sahibi de cisim ile beraber ruha sahip olandır ve hissetme gücüne sahip olanın karşısında hissetme gücüne sahip olmayan yer alır ki bunlar duyusu (hissi) olmayan varlıklar olup bitkiler ve madenlerden ibarettir.

S: Kavram (tasavvur) nedir?

C: Kavram (tasavvur) bir şeyde bir hal veya niteliğin bulunduğu veya bulunmadığına hüküm vermeksizin o şeyi düşünmektir.

S: Yargı (tasdik) nedir?

C: Yargı bir şeyde bir hal veya niteliğin bulunduğu veya bulunmadığına hükmederek o şeyi düşünmek ve tasavvur etmektir.

¹ “Soru (Sual)” ifadesi için “S” ve “cevap” ifadesi için de “C” harfi kısaltma olarak kullanılmıştır.

S: Kıyas nedir?

C: Kıyas, aralarında ortak bir kavram (tasavvur) bulunan iki yarıdan (tasdikten) bir başka yargı çıkarmaktır.

S: Önerme nedir?

C: Önerme, yargı içeren cümledir.

S: Bilgi (ilim) nedir?

C: Bilgi, bir maddenin etraflıca bilinmesini sağlayacak şekilde düzenlenmiş olan konuların bütünüdür ki birbirine bağlı birtakım kıyaslardan oluşur.

S: Felsefe (İlm-i hikmet) nedir?

C: Felsefe, akledilen şeylere ilişkin yüce hikmetleri inceleyen ilimdir ki bütün ilimlerin ve sanatların temel kurallarını kendisinde toplar.

S: Mantık nedir?

C: Mantık, felsefenin bir parçası olup kıyas ve çıkarıma ilişkin kuralları açıklayan ilimdir.

S: :Dünyada (cihanda) bilgi elde etmeye yetenekli olan varlıklar var mıdır?

C: İnsanda bilgi elde etme yeteneği vardır. Zira insan düşünen canlıdır (hayvandır).

S: İnsana niçin düşünen canlı denilmiştir?

C: İnsana, düşünen canlı denmesine sebep; onun düşünücü olması, yani fikir yürütme ve bakış açısına sahip olması ve kıyas ve çıkarım gücüne sahip olmasıdır.

S: İnsanın kıyas yapma gücüne sahip olduğunu nereden bildik?

C: Kıyas yapabilmenin herkesin kendi kendisinin tecrübe ettiği şeylerden olmasından.

S: Nefislerimizde (benliğimizde) meydana gelen durumları duyup anlamamız nasıl ifade edilir?

C: Her adamın kendi nefsinde ortaya çıkan şeyleri hissedebilmesi için insana verilmiş olan kuvvete "bâtınî his" (içsel duyu) denir ki bu şeylerin hissedilmesi ve idrak edilmesi ancak onun aracılığıyla olur.

S: Bâtınî his ile hissedilen şeylere ne denir?

C: Bâtınî his ile hissedilen şeylere "bâtınî olarak hissedilen şeyler" (mahsûsat-ı bâtinîyye) denir.

S: Bâtınî olarak hissedilen şeylerden başka hissedilen şeyler var mı?

C: Bâtınî olarak hissedilen şeylerden ayrı olarak "zâhirî olarak hissedilen şeyler" (mahsûsât-ı zâhiriyye) de mevcut olup yukarıda açıklanmıştır.

nan açık duyular/havâs-ı zâhire ile hissedilendir.

S: Bu iki tür hissedilir şeyleri (mahsûsâtı) içine alan genel bir ifade var mıdır?

C: Genellikle hissedilir şeylere, yani bâtinî olarak hissedilen şeyler ile zâhirî olarak hissedilen şeylere “umûr-u vâkıa” (olgusal durumlar) denilir ki her ne şekilde olursa olsun vaki olan şeylerdir.

S: Fert diye neye derler?

C: Fert dedikleri başlı başına mevcut olan veyahut büsbütün belirli (şeyler) gibi tasavvur edilen şeydir.

S: Tür (Nev') nedir?

C: Tür birkaç fertte ortak olan şeydir.

S: Cins nedir?

C: Cins de birkaç türde ortak olandır.

S: Tür bazen cins olabilir mi?

C: Evet öyle türler vardır ki bir takım şeylere göre cins olup bir takımına göre de tür hükmündedir. Mesela, (hayvan) kavramı insana ve diğer hayvana, yani düşünen canlı ve düşünmeyen canlıya göre cinstir fakat (hayata sahip) kavramına göre türdür. Zira bitkide bile bitkisel hayat (hayat-ı nebâtiyye) vardır.

S: Cinslerde hiç tür olamayan, cins ve türlerde asla cins olması mümkün olmayan tür olabilir mi?

C: Bazı cinsler vardır ki hiçbir vakit tür olma ihtimalleri yoktur ve bunlara “cins-i âlî” (en yüksek cins) denir; mesela, (varlık) kavramı gibi. Ve bazı türlerin de altında sadece fertler bulunabildiğinden bunlar asla cins olamazlar ve bunlara da “nev'-i safil” (en alt tür) denilir; insan kavramı gibi. Şu kadar ki bazı vakit en alt türün cins yerine konulması nadi- ren vuku bulur. Mesela, bazı coğrafya kitaplarında insan türünün beyaz ve siyah olarak ikiye bölünüp cins hükmüne girmesi böyledir.

S: Özel kavram (tasavvurat-ı mahsusa) nedir?

C: Özel kavram (tasavvurat-ı mahsusa) bir ferdin yalnız kendi kavramından (tasavvuratından) ibaret olandır.

S: Tümel kavram (tasavvurat-ı külliye) nedir?

C: Tümel kavram ki ona “genel kavram” (tasavvurat-ı umûmiyye) de denir. Bir türün veya bir cismin kavramını (tasavvurunu) içeren kavramlardır (tasavvurlardır).

S: Basit kavram (tasavvurat-ı basite) nedir?

C: Basit kavram (tasavvurat-ı basite) parçalara bölünmesi mümkün olmayan kavramlardır.

S: Bileşik kavram (tasavvurat-ı mürekkebe) nedir?

C: Bileşik kavram (tasavvurat-ı mürekkebe) birkaç basit kavramın bir araya gelmesinden ibaret olan kavramlardır.

S: Fert, tür ve cins kavramlarından hangisinin basitliği daha çoktur?

C: Basitliği en az olan kavram fert kavramıdır, tür kavramı fert kavramından basittir. Cins kavramının basitliği ise tür kavramının basitliğinden daha fazladır ve kavramların tümelliği arttıkça basitliği de artar.

S: Tümel bir kavramın kaplamı (şümülü) nedir?

C: Tümel bir kavramın kaplamı, ait olduğu fertlerin sayısı kadardır.

S: Tümel bir kavramın işlemi (marifet) nedir?

C: Tümel bir kavramın işlemi, düzenlendiği basit kavramların sayısı kadardır.

S: Kaplam ile işlemin birbirine göre durumu nedir?

C: Kaplam ile işlem arasında ters orantı (aks-i nispet) vardır, yani biri arttıkça diğeri azalır. Şöyle ki işlemin arttığı yerde kaplam az olup kaplam ne kadar fazla ise işlem o kadar azalır. Mesela, (hayvan) kavramının işlemi (insan) kavramının kaplamından fazladır. İşlemin en çoğu ve kaplamın en azı fert kavramındadır. Zira fert kavramından daha fazla bileşik bir şeyin düşünülmesi mümkün değildir ve bir fertte bulunan şeylerin bütünü aynen başka bir fertte de bulunmadığından bir ferdin diğer bir ferde yüklenmesi doğru olmaz. En yüksek cinsten itibaren basittir ve bunun ilerisinde kaplam mümkün değildir. Çünkü en yüksek cins, varlıkların bütünü kapsar. Mesela (varlık) kavramının, gerek Allah'ı (Cenâb-ı Vâcibu-l Vücûdu) gerekse de cihanda bulunan bütün insan ve hayvanı ve bitkileri ve madenleri ve cevher ve arazları kapsamı açıktır.

S: Cevher nedir?

C: Cevher diye özüyle var olan (zâtıyla kaim olan şeye), yani başlı başına var olana denir.

S: Araz (ilinek) nedir?

C: Araz, kendi kendisine var olmayıp kendisi dışında başka bir şeyle var olan, yani başka bir şeye bağlı olmadıkça kendisi var olamayan

şeydir.

S: Cevher ve araz tanımlarına göre kavramların sınıflandırılması nasıldır?

C: Cevher ve araz itibariyle kavramlar üç tür olup biri cevherlere ve biri arazlara mahsus ve birisi de cevher ile var olan arazlara ilişkindir, yani “cevhersel kavramlar” (tasavvurat-ı cevheriyye) ve “arazî kavramlar” (tasavvurat-ı araziyye) ve “karışık kavramlar”a (tasavvurat-ı muhtalita) bölünür.

S: Kavramlar daha başka neye göre sınıflandırılabilir?

C: Kavramlar başka bir şekilde de “somut kavramlar” (tasavvurat-ı mâddiyye) ve “soyut kavramlar” (tasavvurat-ı mücerrede) olarak bölünürler. Somut kavramlar, özel kavram (tasavvurat-ı mahsusa) demektir, yani bir ferdin özel olarak kavranmasından ibaret olan kavramlardır. Soyut kavramlar da bir ferdin bir parçasını kavramaktan ibarettirler. İşte bu sebeptendir ki tümel kavramlar, soyut kavramlardan sayılmıştır. Fakat her tümel kavram gerçi soyut ise de her soyut kavram tümel kavram değildir. Bir de soyut kavramlar ya cevherlerin ya arazların kavranması olup somut kavram ise ancak cevher ile var olan arazların kavramları olabilir.

S: Tanım (tarif) nedir?

C: Bir lafzı tanımlamak ve lafzın manası vesaire birkaç lafız ile o surette ifade etmektir ki tanımlanan lafzın manası bu beriki lafızların hiçbirini başlı başına ifade edemeyip o mana tamamıyla bunların bütününden ortaya çıkar. Bir lafzın manasını bu şekilde ifade eden lafızlara “tanım” (tarif) yahut “tanımlayan” (muarrif) denir. Tanımlanan lafza “tanımlanan” (muarref) denir.

S: Her lafzın tanımı mümkün müdür?

C: Bileşik kavramları içine alan lafızların bütünü tanımlanabilir. Fakat basit kavramları ifade edenler asla tanımlamazlar. Tanım denilen şey, tanımlananın ifade ettiği kavramların parçalarını birbirinden ayırmak demek olup bir basit kavramın ise parçalara bölünmesi mümkün değildir.

S: Tanımın belli başlı kuralları hangileridir?

C: Tanımın asıl kuralı üçtür. Birincisi, tanım açık olup kolay anlaşılmalıdır. İkincisi, yakın cins ile yakın ayırmadan yapılmalıdır. Üçüncüsü, tanım, tanımlananın bütününe kapsmalı, kendisi dışındakileri hiçbir şekilde kapsamamalıdır.

S: *Yargının (tasdikin) maddesi nedir?*

C: Yargının maddesi bir şeyin kavramıyla beraber o şeyde bulunduğu veya bulunmadığı beyan edilen durum ve niteliğin kavranması olup, birinci kavrama “konu” (mevzu) ve ikincisine de “yüklem” (mahmul) denir.

S: *Yargının formu (sureti) nedir?*

C: Yargının formu yüklemle konuya bağlanmasından yani konuyu olumsuzlamaktan veya konuyu olumsuzlamaktan ibarettir ki bu hüküm (-dir) ve (değildir) lafızlarıyla ifade edilir.

S: *Aklî yargı (tasdikat-ı akliye) nedir?*

C: Aklî yargı yüklemle konu için olumlu ya da olumsuz olmasının zorunlu olduğuna zihnen hükmedilen yargılardır.

S: *Hissi yargı (tasdikat-ı hissiye) nedir?*

C: Hissi yargı yüklemle konu için olumlu ya da olumsuz olmasının zorunlu olduğuna zihnen hükmedilmeyen önermelerdir.

S: *Aklî yargı ile hissi yargı birbirinden nasıl ayırt edilebiliyor?*

C: Olumlu yargılardan olan bir yargıda eğer olumlamanın olumsuzlanmayla değiştirilmesiyle konunun kavranması bozulursa o yargı, akli yargılardan; aksi takdirde hissi yargılardan olmuş olur. Olumsuz yargılardan olan bir yargıda olumsuzlamanın olumlamayla değiştirilmesiyle konunun kavranmasına hâlel gelirse bu yargı da akli yargılardan olur ve hâlel gelmediği takdirde hissi yargılardan olduğu anlaşılıyor. Bu ifadelere göre akli yargılarda konu ile yüklem bir varlık hükmünde olup hissi yargılarda ise yüklem dışarıdan gelip konuya dâhil olmuş demek olur. Bu açıdan akli yargılar tecrübeye muhtaç olmayan önermelerdir. Hâlbuki hissi yargılar ancak hissedilen şeylerden ibaret olduklarından bunların doğruluğunun tespiti tecrübe yoluyla ortaya çıkabilir. Ve hiçbir akli yargı olamaz ki onun doğruluğunun ve gerçekliğinin meydana çıkması tecrübeye muhtaç bulunmasın.

S: *Aksiyomatik bilgiler (Ulûm-u müteâref) nedir?*

C: Aksiyomatik bilgiler zaten açık olan, yani ispata muhtaç olmayan akli yargılardır.

S: *Aksiyomatik bilgilerin esası nedir?*

C: Aksiyomatik bilgilerde esas olan üç takım önerme vardır. Onların biri (vaki olan vakidir), (gayrı vaki gayrı vakidir), (vaki olan vaki olmayan değildir), (vaki olmayan vaki değildir) önermeleridir. Ve birisi (bir şey ya vakidir ya da vaki olmayandır) önermesidir. Ve birisi de (bir

şey hem vaki hem de vaki olmayan olamaz) önermesidir. İlk iki takım önerme hep son önermeden ortaya çıktığından aksiyomatik bilgilerin bütünü nihayet berikine bağlıdır (berikinde karar verir).

S: Önermelerde (kaziyyelerde) kaç türlü şeye itibar edilir?

C: Önermelerde itibar edilen şey dördtür. Yani “nicelik” (kemmiyet), “nitelik” (keyfiyet), “bağ” (nispet), “modalite (cihet) hususlarıdır.

S: Nicelik bakımından önermeler kaç kısma ayrılır?

C: Önermeler nicelik bakımından ya “tümel” (külli) ya “tikel” (cüz’î) veya “özel/tekil” (mahsusa) olur. Tümel önermenin konusu bir tür veya bir cins olup o tür veya cinsin kaplamı tamamıyla caridir. Tikel önermenin konusu öyle bir cins veya türdür ki kaplamının tamamını ifade etmez. Ve özel (mahsusa) önerme de konusu bir fertten ibaret olan önermedir.

S: Nitelik bakımından önermeler kaç türdür?

C: Nitelik bakımından da üç türlü önerme vardır ve bunlar “olumlu” (mucibe), “olumsuz” (salibe), “ma’dûle”dir. Olumlu önerme, yüklemi, konusunu onaylayan önermedir. Olumsuz önerme yüklemi konusunu onaylamayan önermedir. Ma’dûle önerme de kendisinde yoksunluk bulunan fakat yoksunluk edatı bağa ait olmayarak ya konuya ya yüklem veya ikisine dönen önermedir.

S: Nispet (bağ) bakımından önermelerin taksimi ne şekildedir?

C: Önermelerin nispeti, “yüklemlî” (hamliyye), “bitişik (şartlı)” (muttasıla), “ayrık (şartlı)” (munfasıla) olmalarından ibarettir. Yüklemlî önerme, konuya ispatı veya ondan inkârı (nefy) şartsız olan önermedir. Ayrık (şartlı) önermede ise yüklem konuya bir şart ile bağlanır veya konudan yine bir şart ile uzaklaştırılır. Bitişik (şartlı) önermede de bir konu ile birkaç yüklem bulunur fakat bunlardan birisi o konuyu ispat veya onun inkâr edilmesi gerektiğini gösteriyorsa da ispat veya inkâr edilecek yüklem hangisi olduğu bilinemez.

S: Kiplik (cihet) bakımından önermeler kaçaya ayrılır?

C: Kipliklerine göre üç tür önerme vardır. Yani önermeler “mümkün” (ihtimaliyye), “basit” (mutlak) ve “zorunlu” (zarure) ya ayrılır. Mümkün önerme, yüklem konuya uygun olup olmadığına mutlak olarak hüküm verilmeyen önermedir. Basit önermelerde de yüklem konuyu kayıtsız şartsız ispat veya konudan yine öylece inkâr olunur ancak bu ispat veya inkâr zorunlu değildir. Zorunlu önerme ise yüklem konuyu ispat veya onu inkâr etmesinde zorunlu olan önermedir.

S: Olumlu (mucibe) önermelerde yüklem kaplamı ne kadardır?

C: Olumlu önermelerde yüklem kaplamı, konunun önermede sahip olduğu kaplamın bütününe göredir. Şöyle ki, yüklem hattı zatında kaplamı, konunun kaplamından fazla ise yüklem, kaplamını tamamıyla ifade etmez. O halde kendi kaplamı, konunun kaplamıyla sınırlanmış olur.

S: Olumlu önermelerin yüklemlerinde bilgi (ma'rifet) ne derecededir?

C: Olumlu önermelerin yükleminde tam bilgi (marifet-i tâmm) vardır.

S: Olumsuz (sâlibe) önermelerde yüklem kaplamı ne kadardır?

C: Olumsuz önermelerde yüklem kaplamı daima tam olur; konunun önermede sahip olduğu kaplamı içine giren şeylerin bütününden yüklem inkâr edilir.

S: Olumsuz önermelerin yükleminde bilgi nasıldır?

C: Olumsuz önermelerin yüklemindeki bilgiye dâhil olan şeylerin her biri konudan ayrı ayrı olumsuzlanır. Onların bütününden ortaya çıkan tam tasavvur inkâr edilir.

S: Bir kıyas kaç yargıdan (tasdikten) oluşur?

C: Kıyas üç yargıdan oluşur.

S: Kıyastan bilgi (ma'lûmât) nasıl ortaya çıkar?

C: Kıyastan bilgi ortaya çıkması iki şekildedir. Bunun birisi çeşitli şekillerde ortaya çıkmış olan bilgiyi bir düzen içine koymak ve diğeri de kıyas olmadan elde edilmesi mümkün olmayan bilgiyi ortaya koymaktır.

S: Kıyasın esası nedir?

C: Kıyasın esası şu kurallardan ibarettir. Birincisi (tarifin doğru olduğu şey için tarif edilen de doğrudur ve tarifin doğru olduğu şey için tarif de doğrudur.) İkincisi (tarifin doğru olmadığı şey için tarif edilen de doğru değildir ve tarif edilenin doğru olmadığı şey için tarif de doğru değildir.) Üçüncüsü (cins için doğru olan şey tür için de doğrudur ve tür için doğru olan şey fert için de doğrudur.) Dördüncü (cins için doğru olmayan şey tür için de doğru değildir tür için doğru olmayan şey fert için de doğru değildir.)

S: Kıyasa kaç açıdan bakılabilir?

C: Kıyasta itibar edilen iki şey vardır. Bunun birisi "içerik" (madde) ve diğeri de "form"dur (suret). Kıyasın içeriği onun meydana geldiği yargıların doğru veya yanlış olmasından ibarettir. Kıyasın formu da öncüllerin sonuca uygun olması veya uygun olmamasıdır.

S: *İstilzam (gerektirme) nedir?*

C: *İstilzam, öncüller ile sonuç arasındaki uygunluktur.*

S: *Bir kıyasın içeriğinin veya formunun doğru veya yanlış olması ne zaman olur?*

C: *Kıyasın içeriğinin doğru olması, önermelerin üçünün de doğru olmasına bağlıdır ve içeriğinin yanlış olması da öncüllerin ikisinin yahut birisinin doğru olmasıyla olur.*

Öncüller sonuca uygun olursa, yani aralarında formel bir mutabakat varsa, kıyas form olarak doğru olmuş olur; ve öncüller sonuca uygun olmazsa kıyasın içerik olarak yanlış olması gerekir. Bu açılardan bir kıyas ya içerik bakımından doğru ve form bakımından yanlış; veya içerik bakımından yanlış ve form bakımından doğru; ya içerik ve form bakımından doğru veya içerik ve form olarak yanlış olur.

S: *Form bakımından doğru olup da öncülleri de doğru olan bir kıyasın sonucunun yanlış olması mümkün müdür?*

C: *Bir kıyas form bakımından doğru olduğunda onun öncülleriyle sonucu arasında bulunması şart olan formel mutabakat var olduğundan öncüllerin biri olsun yanlış olmadıkça sonuç yanlış olamaz.*

S: *Kıyas, içerik bakımından kaçaya ayrılır?*

C: *İçerik bakımından üç türlü kıyas vardır. Bunun birisi "aklî kıyaslar" (kıyâsât-i akliyye) ve biri "hissi kıyaslar" (kıyâsât-ı hissiyye) ve birisi de "modal kıyaslar" dır (kıyâsât-ı muhtelita). Aklî kıyas, aklî yargıdan oluşandır, hissi kıyas, üçü de hissi yargılardan oluşan kıyaslardır. Modal kıyaslar da öncüllerinin biri aklî yargıdan ve diğeri hissi yargıdan ibaret olan kıyaslardır.*

S: *Şu üç türlü kıyasın her birinde bulunması şart olan bir şey var mıdır?*

C: *Evet vardır. Hangi kıyas olursa olsun onda nitelik bakımından formel uygunluk her durumda bulunmalıdır. Bu olmadıkça hiçbir kıyas kurulamaz. Hatta bu sebeptedir ki her hangi bir hissî kıyasın öncülleri bitişik şartlı formunda olursa ondan bir modal kıyas ortaya çıkar. Bu açıdan bir hissi kıyasın modal kıyasa dönüştürülmesi her zaman mümkündür. Bundan ortaya çıkar ki; hissi kıyaslarla düzenlenen bir bilginin ortaya çıkması kabil olmayıp bilgiler basit bilgiler ile modal bilgilerden ibarettir.*

S: *Tam kıyas (kıyas-ı tam) nedir?*

C: *Tam kıyas, düzenlediği önermelerin bütünü aynen mevcut olan kıyastan ibarettir ki üç önermeden, yani iki öncül ile bir sonuçtan oluşur.*

S: *Büyük terim (hadd-i ekber) nedir?*

C: Büyük terim, bir kıyasta sonuç olan önermenin yüklemidir.

S: *Küçük terim (hadd-i eşğar) nedir?*

C: Küçük terim, sonuç olan önermenin yüklemidir.

S: *Orta terim (hadd-i evsat) nedir?*

C: Orta terim, bir öncülde küçük terimle ve diğer öncülde büyük terimle beraber bulunan terimdir.

S: *Büyük öncül (kübrâ) nedir?*

C: Büyük öncül, büyük terimle orta terimden oluşan öncüdür.

S: *Küçük öncül (suğrâ) nedir?*

C: Küçük öncül, küçük terimle orta terimden oluşan öncüdür.

S: *Tam kıyasın kuralları nelerdir?*

C: Tam kıyasa ilişkin kurallar şu sekiz kuraldır. Birincisi tam kıyasta, üç terimden fazla terim bulunamaz. İkincisi küçük terimle büyük terimin sonuçtaki kaplamaları öncüllerdekinden daha fazla olamaz. Üçüncüsü orta terim sonuçta yer almaz. Dördüncüsü orta terim iki öncülde de tikel olamaz. Beşincisi iki olumsuz öncülde sonuç çıkmaz. Altıncısı iki tikel öncülde sonuç çıkmaz. Yedincisi iki olumlu öncülde olumsuz bir sonuç çıkmaz. Sekizincisi sonuç, öncüllerin zayıf olanına bağlıdır, yani öncüllerden biri olumsuz olduğunda sonuç da olumsuz olur, öncüllerden biri tikel olursa sonuç da tikel olur.

S: *Bu kuralların amacı nedir?*

C: Bu sekiz kuralı koymaktan maksat, tam kıyası form bakımından yanlış olmaktan kurtarmaktır. Bir kıyas bu kurallara uygun olduğunda tabi ki formu doğru olur.

S: *Bir tam kıyasın form bakımından doğru veya yanlış olduğunu anlamak için ölçü olacak özel bir kural var mıdır?*

C: Tam kıyasın form bakımından doğru olması, öncüllerle sonuç arasında uygunluğun bulunmasıyla ortaya çıkacağından bunun özet olarak genel bir kuralı şudur (tam kıyasın öncülleriyle sonucu arasında ortak bir kavram (tasavvur) bulunmalı ve öncüllerle sonuca diğer iki kavram da dâhil olup bunların arasında tümel uygunluk (mutabakat-ı külliye) veya tikel uygunluk (mutabakat-ı cüz'iyye) bulunduğunu o önermelerin birisi ifade etmelidir.

S: *Öncülü gizli kıyas (kıyas-ı matvê el-mukaddime) nedir?*

C: Öncülü gizli kıyas, öncüllerinin sadece birisi zikredilip çok açık (bedihi) olması sebebiyle diğer öncülünün söylenmesinden geri durulan

kıyastır.

S: *Öncülü gizli kıyas, tam kıyasa dönüştürülebilir mi?*

C: Öncülü gizli kıyasın hangisi olursa olsun düşürülen öncülün eklenmesiyle tam kıyas formuna girer.

S: *Delilli kıyas (kıyas-ı müdellel) nedir?*

C: Delilli kıyas her öncülünün ardından bazı deliller açıklanan kıyastır.

S: *Bölünmüş kıyas (kıyas-ı mukassem) nedir?*

C: Bölünmüş kıyas bir tür kıyastır ki bir önermesi ayrık şartlı olur. Onda bir yüklem parçası başka başka gösterildikten sonra bunlardan her birinin üzerine başka başka hüküm verilen şey ne ise o bütün üzerine de aynı hüküm verilir.

S: *Her bölünmüş kıyas, tam kıyasa dönüştürülebilir mi?*

C: Bölünmüş kıyasın da tam kıyasa dönüştürülmesi mümkündür. Çünkü bölünmüş önermelerin birisi ayrık şartlı önerme olan tam bir kıyastan ibarettir.

S: *Tümevarım (istikrâ) nedir?*

C: Bir şeyin fertlere uygun olmasından o fertlerin üzerinde olan türe uygun olduğunu yahut türlere uygun olmasından bunların üzerinde olan cinse de uygun olduğunu çıkarmaktır.

S: *Tümevarımın, tam kıyasa dönüştürülmesi mümkün müdür?*

C: Tümevarıma dayalı kıyas aslında bir bölünmüş kıyas olup bunun esası kesin ve genel bir kural hükmünde olan şu tam kıyasın üzerine kurulmuştur: Yüksek bir cinsin altında bulunan alt cinslerin her biri için doğru olan şey o yüksek cins için de doğrudur; filan şey şu alt cinslerin her biri için doğru oluyor; bu surette filan şey o alt cinslerin üzerinde bulunan yüksek cinsler için de doğru olmalıdır ve bir yüksek cinsin altında bulunan alt cinslerin her biri için doğru olmayan şey o yüksek cins için de doğru değildir; filan şey şu alt cinslerin her biri için doğru olmuyor; bu surette filan şey o alt cinslerin üzerinde bulunan yüksek cinsler için de doğru olmamalıdır. Çünkü fertten türe ve türden cinse gidildikçe kavramlar yükselir, cinsten türe ve türden de ferde gidildikçe kavramlar aşağı indiğinden ferde göre tür ve türe göre cins daha yüksektir. Ve türe göre fert ve cinse göre tür daha alttadır.

S: *Bileşik (mürekkep) kıyas nedir?*

C: Bileşik kıyas, birbirine bağlı birkaç önermeden meydana gelen kıyastır ki birinci önermenin yüklemi ikinci önermede konu ve ikinci

önermenin yüklemi, üçüncü önermede konu olur; ta ki en sonunda birinci önermenin konusuyla son önermenin, yani sonucun yüklemi birleşir.

S: Bileşik kıyas, tam kıyasa dönüştürülebilir mi?

C: Bileşik kıyas, birkaç tane tam kıyastan meydana gelir, hatta onda kaç tane orta terim varsa o kadar tam kıyas ortaya çıkar.

S: Bu söylediklerinize göre hangi kıyas olursa olsun tam kıyasa dönüştürülebilir mi?

C: Evet öyledir. Her türlü kıyasın sonu, asıl kıyas olan üç önermeli tam kıyasa çıkar. Bu açıdan tam kıyas hakkında söylenen sekiz kural, diğer kıyasların bütünü için de geçerlidir.

S: Mantıkta metot (meslek) diye neye derler?

C: Metot, bir ilmi meydana getiren kıyasların formel olarak düzenlenmesinde esas alınan yöntemdir (tariktir).

S: Kaç türlü metot vardır?

C: Metot iki olup onun birisine “analiz yöntemi” (tahlil tariki) ve diğerine “sentez yöntemi” (terkip tariki) denir. Analiz, bir şeyin parçalarını çözmek, yani söküp ayırmak demek olduğundan analiz yönteminde daima bileşik olandan başlanıp basite gidilir. Sentez yönteminde ise basitten başlanılarak bileşiğe doğru varılır. İlk yöntem çoğunlukla bilinmeyenlerin elde edilmesine ve ikincisi de bilinen problemlerin tanınması ve anlaşılmasına veya ispatına yöneliktir.

S: Bu iki yöntemin özel kuralları nedir?

C: Analiz yönteminde her zaman bir kurala riayet edilir. O da bilinen bilinemeye gitmek ve nasıl ve niçin gidildiğini göstermektir. Bu yöntemde her bir maddenin anlaşılması ondan önce olanın bilmesiyle olur. Ve onun bir hükmü de kendinden sonra gelen hükümleri tabiatıyla gerektirir. Sentez yönteminde bir takım tanımlar ortaya konulur, kaplamı fazla olan kavramlardan kaplamı az olanlara geçilerek böylece ileriye gidildikten sonra zaten hükmü açık kabul edilen genel önerme zikredilip nihayet teorik (nazari) konu veya pratik (amelî) konuyu açıklamakla bunlar da bir düzen içinde ispat edilir.

S: Bilinen bir önermeden bilinmeyen bir önermeye geçiş yapmak için mantıkta usul var mıdır?

C: Bilinen bir önermeden bilinmeyen bir önermeye geçiş yapılması şekline ilişkin bazı temel kurallar vardır. Bunlar da önermelerin görelî hükümlerinden, yani birbirine göre hükümlerinden ortaya çıkar. Ve bu

geçiş iki şekilde olur, birine “formel çıkarım” (istintac-ı suretî) ve diğeri-ne “formel inceleme” (istigsâ-i sûretî) denir.

S: Önermelerin birbirlerine göre hükümleri nedir (önermeler arası ilişkiler) nelerdir?

C: Önermelerin birbirlerine göre hükümleri “birleşme” (ittihad) ve “döndürme” (aks) ve “farklılık/çelişme” (ihtilaf) nitelikleridir. Önermelerde birleşme, bir önermenin birkaç şekilde ifade edilmesidir. Önermelerde döndürme, bir önermenin yüklemi diğer bir önermeye konu olup onun konusunun da birinci önermenin yüklemi olmasıdır. Önermelerde farklılık da önermelerin ya nicelik ya nitelik veyahut hem nicelik hem de nitelik bakımından farklı olmalarıdır. İşte bir önermeden diğer bir önermeye geçişte gerek çıkarım yapmaya ve gerekse de inceleme yapmaya dayanak (medâr) olan şeyler bu birleşme, döndürme ve farklılık nitelikleridir.

S: Birleşme niteliği ne açıdan çıkarım yapmaya dayanak olabiliyor?

C: Aralarında birlik bulunan önermelere “birlikli önermeler” (gadâyâyı müttehîde) denilip bir önermeden bir önermeye geçiş yapmaya önermelerin birlik olması dayanağı doğrudur, yani birlikli önermelerin birbirinden delillendirilmesi her zaman doğru olur. Çünkü bir önermenin doğruluğundan veya yanlışlığından onun eşleyeni (birliklisi/müttehîdi) olan önermenin doğru veya yanlış olduğuna hükmedilebilir. Bu açıdan önermelerin birliği, sonuç çıkarmanın (istintaç) dayanağıdır.

S: Önermenin döndürmesinin maddesinin çıkarım yapmaya dayanak olması ne şekilde olur?

C: Birbirinin döndürmesi olan iki önermeye “döndürülmüş iki önerme” denilip, önermenin döndürülmesi de yerine göre ya inceleme (istigsâ) yapmanın dayanağı veya çıkarım yapmanın dayanağı olur. Şöyle ki, tümel olumluların formları bakımından döndürülmeleri kabil değildir fakat bazen içerik (madde) bakımından döndürülebildiklerinden bu durumda döndürmenin niteliği çıkarım yapmaya değil, inceleme yapmaya dayanak olmuş olur. Tikel olumlular da böyledir. Tümel olumsuzlar ise yüklemeleri konularıyla değiştirilip de bu konunun kaplamı önceki hali üzerine bırakıldığında döndürülmeleri kabil olduğundan içeriğin döndürülmesi bu takdir üzerine çıkarım yapmaya dayanak olur. Tikel olumluların hükmü de tümel olumluların durumuyla aynıdır. Özetle tümel olumsuzların da döndürülmesi doğru olup tümel olumsuz

olur ve tikel olumlu ve tikel olumsuzların aynen döndürülmeleri mümkün değildir.

S: Önergelerin farklılığı çıkarım yapmaya hangi açıdan dayanak olur?

C: Önergelerin farklılığı üç açıdan yani, ya nicelik ya nitelik veya nicelik ve nitelik bakımından olduğundan bunların her birinde hüküm başkadır.

S: Önergelerin nicelik bakımından farklı olmalarının hükmü nedir?

C: İki önerme nicelik bakımından farklı olsalar yani, biri tümel ve diğeri tikel olsa onlara "birbirine karşı olan iki önerme" (gadıyyeteyni mütekâbileteyni) denilip bu karşı olmanın niteliği kimi zaman sonuç çıkarmaya kimi zaman da inceleme yapmaya dayanak olur. Yani tümel-den tikele geçilirse, tümelin doğruluğundan tikelin doğru olduğu çıkarılabildiğinden bu durumda iki önermenin farklılığı sonuç çıkarmanın dayanağı olmuş olur. Ve tikelden tümele geçildiğinde de -gerçi tikelin doğruluğundan tümelin de doğru olduğuna hükmedilemez- tikelin doğruluğu tümelin doğru olup olmadığını tetkik ve tahkike sebep olacağından bu da incelemenin dayanağı olur.

S: Önergelerin nitelik bakımından farklı olmalarından ne tür hükümler ortaya çıkar?

C: İki önerme sadece nitelik bakımından farklı olduklarında onlara "birbirine karşı olan iki önerme" (gadıyyeteyni mütekâbileteyni) denilir. Bunlar eğer tümel iseler ikisi birden doğru olamayacaklarından birinin doğruluğu diğerinin yanlışlığına delalet eder ve bu durumda ayrılık (tebayün) niteliği sonuç çıkarmanın dayanağıdır. Fakat ikisinin de yanlış olması mümkün olduğundan birinin yanlış olmasından diğerinin doğru olduğu sonucu çıkarılamaz. İşte bu takdirde de bu iki önerme inceleme yapmanın dayanağı olur. Önergeler tikel olursa bunun aksine olup ikisi birden doğru olabilir. Fakat ikisi de yanlış olamayacağından biri yanlış olsa diğeri elbette doğru olur. Bu bakımdan birinin yanlışlığından diğerinin doğruluğuna hükmedildiği halde sonuç çıkarmanın dayanağı olup birinin doğruluğundan diğerinin doğru veya yanlış olduğu çıkarılabiliyse, inceleme yapmanın dayanağı olmuş olur.

S: Önergelerin nicelik ve nitelik bakımından farklı olmalarının hükmü nedir?

C: İki önerme nicelik ve nitelik bakımından farklı olduklarında onlara "birbiriyle çelişik iki önerme" (gadıyyeteyni mütenâkıdeyni) denilir. Bunlar da ikisi birden ne doğru ne de yanlış olabilir. Bu bakımdan birinin

doğruluğundan diğerinin yanlışlığı ve birinin yanlışlığından diğerinin doğruluğu mutlaka çıkarılabileceğinden çelişki (tenâkuz) de sonuç çıkarmanın dayanağı olabilir.

S: Bir önermeden diğer bir önermeye geçiş yapmayı sağlayacak başka bir dayanak var mıdır?

C: Bazen bir önermenin doğru veya yanlış olduğunu tahkik etmek gerektiğinde onun çelişğini doğru varsayıp eğer bu varsayımda çelişki olursa doğru olduğu varsayılan önermenin yanlış olduğu anlaşılacağından birinci önermenin doğru olduğuna hükmedilir ve çelişki ortaya çıkmazsa varsayılan önerme doğru demek olacağından birinci önerme de yanlış olmuş olur. İşte bu surette de bir şey sonuç çıkarmanın dayanağı olur; buna “karma kıyas” (kıyas-ı hulf) denilir. Mühendisler arasında “karma kıyasla ispat” şeklinde meşhur olmuştur.

S: Zâtî gerektirme (istilzâm-ı zâtî) dedikleri nedir?

C: Zâtî gerektirme bir öncülü gizlenmiş kıyas olup onun gizlenen öncülü öyle bir şartlı önermedir ki önermelerin birbirlerine göre hükümlerini ortaya koyan bir temel mantık kuralının sonucudur.